

literatura na teološkim školama budući da dijelovi knjige, koji se bave židovskom hermeneutikom i svjetonazorom, mogu biti korisni studentima teologije. Ova knjiga također se preporučuje crkvenim službenicima jer im pruža, ne samo materijale za proučavanje, poučavanje i propovijedanje već i alate za osvrt na neke suvremene negativne trendove (kao npr. individualizam) i njihovo ispravljanje. Ova je knjiga više nego dobrodošla na tržištu i nadam se da će u budućnosti, kao i druge knjige slične tematike, biti dostupna na hrvatskom jeziku jer ne znaju svi engleski.

Ervin Budiselić

Larry W. Hurtado

Destroyer of the gods: Early Christian Distinctiveness in the Roman World (Uništavač bogova: Posebnost ranog kršćanstva u rimskom svijetu)

Waco, Texas, USA, Baylor University Press, 2016, 290.

U svojoj najnovijoj knjizi, Larry W. Hurtado, profesor *emeritus* novozavjetnog jezika, književnosti i teologije na Sveučilištu u Edinburgu i član Kraljevskog udruženja iz Edinburga, razmatra posebnosti ranoga kršćanstva unutar grčko-rimskog svijeta, napose u religijskom smislu. Hurtado pažljivo definira što misli pod pojmom „religije“, pošto, kao što nas on uvjerava, mnoge suvremene pretpostavke o tome što zapravo čini „religiju“ – među ostalim, monoteizam, središnja uloga svetih tekstova te blizak odnos s primijenjenom etikom – često se preuzimaju iz samoga kršćanstva (i judaizma) iako su slabo povezani s drevnom rimskom religijom kakva je bila prije nastanka i širenja kršćanstva. Ova se postavka, koju Hurtado naziva „kulturalna amnezija“, nalazi u samome središtu svrhe ove knjige: pomoći čitateljima da pokušaju iznova razumjeti *zašto* su drevni Rimljani smatrali rano kršćanstvo u tolikoj mjeri čudnim i drugačijim, čak uvredljivim i opasnim. Iako Hurtado kroz svoj rad priznaje da postoje određene sličnosti između ranog kršćanstva i rimske religije i filozofije, ipak tvrdi kako dovoljno pozornosti nije posvećeno dubokim razlikama koje su u puno slučajeva dovodile do snažne kritike, a ponekad i do ozbiljnih progona, a što je na kraju rezultiralo prilično revolucionarnom preobrazbom rimskoga svijeta, čijih smo učinaka i danas svjedoci.

Hurtado je istaknuti poznavatelj ranoga kršćanstva pa ovo djelo nije tehnička monografija namijenjena isključivo kolegama znanstvenicima koji se bave istim područjem, iako će i oni bez sumnje imati koristi od ove knjige, već je više namijenjena za širu, iako ne za neinformiranu čitalačku publiku. Opseg knjige od

189 stranica bez dodatka i završnih bilješki stoga je prikladan i pristupačan za prosječnog čitatelja. Uz uvod i zaključak, tekst je podijeljen u pet poglavlja: 1. Rani kršćani i kršćanstvo u očima ne-kršćana, 2. Nova vrsta vjere, 3. Drugačiji identitet, 4. Knjiška religija i 5. Novi način življenja. Čitatelji, koji su upoznati s Hurtadovim učenjem, uočiti će da autor za potrebe svoga novog projekta izlaže mnoge argumente koje je i prije koristio u svom radu, podrazumijevajući raspravu o „bi-nitarijalnom“ štovanju Isusa i Boga tijekom rane faze Isusova pokreta te o „knjiškoj“ naravi ranoga kršćanstva, uključujući fenomen fizičkih dokaza unutar rukopisa (*nomina sacra*) te kršćansku sklonost kodeksu. Zapravo, riječ je o tome da Hurtadova stručnost u ovim područjima autoru omogućava oduševljen uvid u to kako pojedine odrednice oblikuju naše razumijevanje posebnosti kršćanstva u kontekstu staroga Rima.

U prvom poglavlju Hurtado ukratko navodi reakcije društva i ljudi na pojavu kršćanske vjere, kako od strane judaizma – iako je Hurtado veoma pažljiv kada primjećuje da je rani Isusov pokret bio ono što on naziva „mutacija unutar drevne židovske religijske tradicije“, tako i od strane grčko-rimskog svijeta. Što se tiče ovog posljednjeg, Hurtado pruža pregledan uvid u brojne rimske autore koji su pisali o ranim kršćanima. Jedan od mudrijih argumenata je da su kritike usmjerene protiv kršćana, na primjer, od strane Celsusa, vjerojatno bile samo reakcija na naglo širenje pokreta, što je autore prisililo da se upuste u dugotrajnu i skupu zadaću pisanja. Nadalje, unatoč što Celsus tvrdi da su kršćani bili uglavnom skupina neobrazovanih, društveno marginaliziranih ljudi, sama činjenica da je osjetio potrebu da toliko oštro reagira na kršćanstvo vjerojatno ukazuje na to da je pokret brzo prodirao i među pripadnike obrazovanih viših klasa, to jest među one koji su imali pristup čitanju ili slušanju njegovih rasprava. Hurtado tvrdi da je među Rimljanima očigledno postojao izraziti prezir za ovaj novi vjerski pokret.

Taj se prezir, međutim, može činiti neobičnim s obzirom na sveprisutno pluralističko vjersko okruženje rimskoga svijeta, koje je uključivalo tradicionalni grčko-rimski panteon, mnogobrojna obiteljska, građanska i nacionalna božanstva, potom tzv. istočne misterijske religije, pa čak i judaizam koji se uglavnom tolerirao. Zašto je onda postojalo to neuobičajeno izrazito neprijateljstvo prema kršćanima? Kroz sljedeća poglavlja Hurtado nastavlja objašnjavati što je kršćanstvo činilo toliko različitim i prezrenim. U drugom poglavlju nastavlja prikazivati koliko se ta nova „religija“ u rimskom kontekstu izdvajala kao posebna i drugačija, kako unutar pluralističkog vjerskog okvira staroga Rima, tako i unutar drevne židovske tradicije s kojom je kršćanstvo dijelilo ekskluzivistički vjerski monoteizam. I tu je Hurtado oprezan kada naglašava da su najraniji kršćani zapravo bili Židovi te da bi stoga bio priličan anakronizam tvrditi da se „kršćanstvo“ u početku razlikovalo od „judaizma“. Ipak, kao jedna od struja drevnog judaizma, kršćanstvo se uspješno pretvorilo u „trans-lokalnu i trans-etničku“ religiju, tako

da su do 2. stoljeća Isusovu pokretu uglavnom pristupali poganski obraćenici širom carstva.

Taj razvoj je od presudne važnosti za Hurtadov argument u trećem poglavlju, gdje autor pokazuje da je židovski vjerski identitet bio u osnovi ekvivalentan židovskom etničkom identitetu, dok su kršćanski obraćenici dobrovoljno i u mnogo većem broju dolazili iz različitih etničkih i kulturnih sredina, oblikujući ono što je izraslo u izrazito trans-etnički/trans-nacionalni pokret. Hurtado nadalje objašnjava da su postojali pristaše drugih religija, koji su se tim religijama dragovoljno priključivali, kao što su, primjerice, bili pristaše takozvanih misterijskih religija, poput mitraizma ili kulta boginje Isis, ili različite filozofske škole, a takve skupine nisu zahtijevale odbacivanje drugih, tradicionalnih vjerskih udruživanja, obreda i identiteta. Pristaše takvih religijskih skupina ostajali su, dakle, čvrsto ukorijenjeni u rimskoj vjerskoj kulturi i stoga nisu predstavljali društvenu prijetnju.

Kršćanstvo se, međutim, držalo judaističkog ekskluzivizma – priznajući Isusa kao Mesiju i Gospodina – dok je postupno gubilo svoju osnovnu etničku homogenost. Stoga, poganski su obraćenici na kršćanstvo, za razliku od pristaša misterijskih kultova ili članova filozofskih škola, stekli potpuno novi vjerski identitet koji je nužno odbacivao cjelokupnu vjersku tradiciju i sustav staroga Rima. Činjenica da su se neki kršćani borili s tom radikalnom promjenom svog identiteta (što je jasno iz Pavlovih tekstova koji se bave pitanjima uzimanja hrane žrtvovane idolima itd.) nedvojbeno upućuje na društveni pritisak koji su obraćenici bili prisiljeni trpjeti pošto je promjena bila tako oštra i apsolutna te je stvarala napetost i neprijateljstvo unutar njihovih društvenih mreža.

Još jedno izrazito obilježje ranoga kršćanstva u rimskom kontekstu, koje su kršćani naslijedili iz svojih židovskih korijena, bilo je usmjerenost na sveti tekst, središnja važnost svetih spisa. U četvrtom poglavlju, Hurtado iznosi veći dio svoga ranijeg učenja o „knjiškoj“ naravi ranoga kršćanstva i njezinim specifičnim obilježjima. Jedno takvo obilježje jest javno čitanje svetih tekstova na kršćanskim skupovima koji su uglavnom bili oblikovani po uzoru na židovsku sinagogu. Također, veoma je koristan Hurtadov opis procesa stvaranja i distribucije knjiga u starom svijetu, kao i drugih karakteristika ranokršćanske predanosti knjizi (kršćanska sklonost kodeksu i korištenje *nomina sacra*), a to su tematska područja koja će mnogim čitateljima biti korisna i prosvjetljujuća. Ono što je, međutim, ovdje najvažniji argument jest to da ova sklonost knjizi i pripadajuće jedinstvene kršćanske prakse nisu bile toliko važne u tradicionalnoj rimskoj religiji te su kao takve predstavljale još jedno važno obilježje različitosti kršćanstva.

Konačno, u petom poglavlju, Hurtado se bavi još jednom važnom razlikom, a ta je da je kršćanstvo bilo religija koja se nastavljala na judaizam, a koja je postavljala specifične zahtjeve ponašanja pred svoje pristaše i one koji su često bili u

izravnom sukobu s praksom izlaganja dojenčadi, koja je, međutim, bila uobičajena u rimskoj kulturi toga vremena. Mnogi bi se suvremeni čitatelji iznova mogli iznenaditi pred spoznajom da osobna i društvena etika nisu bile važne u drevnoj grčko-rimskoj religiji. Obraćeni na kršćanstvo bili su pozivani i upućivani na novi način života koji se često drastično razlikovao od života koji su vodile njihove obitelji, prijatelji i susjedi. Posebice se kršćanska etika spolnog ponašanja, objašnjava Hurtado, jako razlikovala od onoga što se uobičajeno prakticiralo unutar rimske kulture, a što u mnogim ranokršćanskim tekstovima vidimo kao izvor velike zabrinutosti. Dok su neke filozofske škole pokazivale interes za etičke probleme, a učenja nekih su se čak i preklapala s kršćanskim naukom, Hurtado ipak tvrdi da je kršćanska etika bila jasno prepoznatljiva, možda najviše zbog njezine ukorijenjenosti u božanskim zapovijedima, a ne toliko zbog filozofije i samodiscipline.

Iako je rano kršćanstvo bilo nešto posve novo i različito u rimskom svijetu, što nije potpuno iznenađenje za suvremene čitatelje, Hurtadova nas knjiga ipak uspijeva podsjetiti koliko je kršćanstvo bilo posve drukčije i koliko je drastičan bio doseg kulturne preobrazbe koju je pokrenulo. Također, podsjetnik je na to da „pluralizam“ nikada nije jednostavno, neograničeno i jednako tolerirano slobodno tržište ideja i vrijednosti. U rimskom vjersko-kulturno-političkom kompleksu nove su se ili strane ideje mogle tolerirati sve dok su ostajale unutar okvira prihvaćene religijske i imperijalne mitologije, ili dok su se zadržale u relativnoj etničkoj izolaciji, poput judaizma. Međutim, ekskluzivistička, trans-etnička narav ranoga kršćanstva i njegovo podvrgavanje autoritetu Isusa kao Mesije nije se moglo uklopiti u rimski pluralizam, već je postalo izravna prijetnja njegovoj kulturnoj hegemoniji.

U mnogim se dijelovima današnjega svijeta kršćani nalaze u sličnoj situaciji kao što su se nalazili rani kršćani u Rimskom Carstvu. No čak se i u zapadnom svijetu, koji je tijekom posljednja dva tisućljeća bio pod utjecajem kršćanstva, trajno pojavljuje kulturni, vjerski i ideološki pluralizam. Iako, dakle, postoje duboka kulturna i etička preklapanja između suvremenih oblika kršćanstva, koji su oslobođeni svojega ranijeg dominantnoga kulturnog položaja, te postkršćanske zapadnjačke kulture u nastajanju, ipak je kršćanstvo, ili barem njegovi tradicionalni oblici, opet na putu da postane kulturno marginalizirano, ili smatrano čudnim, uvredljivim, ili čak opasnim. Hurtadova knjiga kao takva nema stoga samo povijesnu važnost, već pomaže današnjim kršćanima da bolje razumiju svoj identitet u sve izrazitije pluralističkom svijetu koji je, međutim, sve manje otvoren za ekskluzivizam kršćanske vjere.

Greg Thellman
S engleskog prevela Dalia Matijević